

Güney folklorunun cəfakeş tədqiqatçısı

İran fars rejiminin Azərbaycan varlığına qənim kəsildiyi son bir əsrdə çoxəsrlik qaynaqlar üzərində günümüzədək gəlib çatmış zəngin və rəngarəng Güney folklorunun toplanıb sistemləşdirilməsi milli qeyrət və fədakarlıq işi olmuşdur. Arzın o tayında bu qiymətli irsə sahib çıxmağı bacaran az sayda araşdırmaçı arasında Məmmədli Qövsü Fərzanənin rolu və xidməti misilsizdir. AMEA Folklor İnstitutunun xüsusi layihə əsasında hazırlayıb nəşr etdirdiyi 14 cildlik “Güney Azərbaycan folkloru” silsiləsində genevli soydaşımızın topladığı materiallardan geniş istifadə edilmişdir.

canlanması ictimai fikir və xəyalların gerçəkləşməsi dövrü olmuşdur. Həm də bu zaman milli ədəbiyyatın və incəsənətin, ən başlıcası ana dilimizin inkişafı üçün şərait yaranmışdır. M.Fərzanə bu imkandan istifadə edərək (1945–1946-cı illərdə) daha böyük vüsətlə yazıb-yaradaraq Azərbaycan dastanları və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının digər sahələri ilə bağlı silsilə məqalələrini qələmə almışdır.

Gənc araşdırmaçı təkə bu bir il içərisində folklor mövzusunda 40-a yaxın məqalə yazmışdır. Onun topladığı materiallar Bakıda da nəşr olunmuşdur. Fərzanənin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” ikicildliyinə dair araşdırma xarakterli məqalələri “Şəfəq” jurnalında çap edilmişdir. Milli hökumətin süqutu çoxları kimi M.Fərzanənin də həyatına öz təsirini göstərmiş, o, Təbrizdə işlədiyi kitabxanadan kənarlaşdırılmışdır. Bütün kitabları anbara yığıb kitabxananın qapısını möhürləmişlər. Lakin gənc Fərzanə təkə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını gizli şəkildə əldə edərək qoruyub saxlaya bilmişdir.

Xatırladaq ki, “Dədə Qorqud” dastanlarının həmin nüsxəsini İrana Azərbaycanın görkəmli mədəniyyət xadimlərindən Məhəmmədli Tərbiyət gətirmiş və yeni üslubda qurulmuş bu kitabxanaya vermişdi. Bu elə bir zaman idi ki, dilimizin yasaq olunması və aradan çıxarılması üçün dövlət səviyyəsində mübarizə aparılır, ana dilində olan bütün kitablar müxtəlif yollarla məhv edilir və yandırılırdı. Amma bunu edənler bilmirdilər ki, millətimizin, xalqımızın ana dilini unutmurmaq mümkün deyil.

Fədakar tədqiqatçı M.Ə.Fərzanə İkinci Dünya savaşından sonra ədəbi-bədii düşüncəmizin eski qaynaqlarından olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı barədə ilk söz deyənlərdən olmuşdur. O, “Azərbaycan milli dastanları” adı altında dastanın xeyli hissəsini çap etdirərək İranda tanınmasına nail olmuşdur. Çətin dövr olsa da, Fərzanə bu illərdə bir neçə kitab və monoqrafiya, ictimai-siyasi mövzularda məqalələr

də nəşr etdirmişdir.

Milli hökumətin süqutu, onun nailiyyətlərinin məhv olunması, anadilli ədəbiyyatın, dərslərinin tonqallarda yandırılması, Fərzanənin həyatında heç vaxt unudulmayan acı xatirələr kimi “Ana dilimiz və varlığımız uğrunda mübarizələr” adlı xatirələr kitabının yazılmasına səbəb olmuşdu. Bu silsilə yazıları ilə Fərzanə ana dilimizin zənginliyindən, milli-mənəvi dəyərlərindən, folklorundan bəhs edərək, xalqımızın qarşısına siper çəkənlərə cavab vermişdir.

Folklorşünas alimin şifahi qaynaqlarla bağlı məqalələrində dərin müşahidəçilik özünü aydın büruzə verir. Bu müşahidənin arxasında isə milli bədii təfəkkürə dərin-dən bələdlilik açıq hiss olunur. O, anasını xatırlayaraq yazırdı: “Anam savadlı olmadığı halda, sinəsi tükənməz söz xəzinəsi idi. Əqləşməz qədər nağıl, dastan, məsəl, bayatı, tapmaca, qoşma, gəraylı, daha nə bilim nə... bilirdi”. Məhz bu səbəbdən onun yazılarında elmiliklə bədilik, xatirə düzümü ilə publisist çalar bir-birini tamamlayır.

Fərzanənin doğma xalqına bağlılığını əks etdirən silsilə məqalələrində dərin milli ruh duyulur. Tədqiqatçı o illəri ürək sızın-

tısı ilə belə xatırlayırdı: “Bir para alim və tədqiqatçı adı daşıyanlar, kimlərinə dik-təsi ilə yazılan kitablarında Azərbaycana qondarma tarix yazaraq ana dilimizi rəbitəsiz bir dil, ləhcə adlandırmışlar”. Alim onu da qeyd etmişdir ki, Cənubi Azərbaycanda xalq ədəbiyyatının nisbi halda olsa da, səmərəli toplanıb çap edilməsi 1945–1946-cı illərdə mümkün olmuşdur. Bu illərdə Güney və Quzey Azərbaycanı birləşdirən musiqi, teatr, mətbuat və nəşriyyat körpüləri yaranmışdır.

Təbrizdə dərc olunan “Vətən yolunda” qəzeti xalqa yadırgamış olduğu dilini anlatmışdır. Fərzanə həm də onu xatırlatmışdır ki, Azərbaycanlıların dilinin və mədəniyyətinin yasaq edildiyi illərdə onu yaşadıb qorumaqda xalqın, xüsusilə də, anaların rolu çox böyük olmuşdur. Nə qədər dözülməz olsa da, xalq küçə-bacada, iş yerlərində bayatı, qoşma, yetim sevdalı tərəne və tiringə oxumaqla, analar evdə öz körpələrinə layla çalıb nağıl deməklə bu milli varlığı qoruyub yaşatmışdır.

Cəfakeş alim 1948-ci ildən sonra bir neçə kitab və monoqrafiya, ictimai-siyasi mövzularda məqalələr yazmışdır. Fərzanə o vaxt Təbriz Universitetinin nəşr etdirdiyi “Nəşriyyə” haqqında tənqidi məqalələrini yazmışdır ki, burada Azərbaycan əleyhinə olan fikirləri tənqid etmişdir. Onun xalqına olan xidmətlərindən biri də böyük çətinliklər bahasına yaranmış, iki qardaşı ilə birlikdə açdığı “Fərzanə” nəşriyyatı olmuşdur. Bu nəşriyyatın yaranmasında əsas məqsəd qırxıncı illərdə məhv edilmiş dərslərinin, milli-mənəvi dəyərlərimizi əks etdirən əsərlərin çap olunması olmuşdur.

M.Fərzanə bu yolda yorulmadan çalışaraq mövcud boşluğu doldurmaq üçün əlindən gələni əsirgəməmiş, 30-dan artıq kitabın çapına nail olmuşdur. Qeyrətli soydaşımız özünün neçə-neçə kitabının çapı ehtiyacı olduğu halda, digər müəlliflərin kitablarını ön plana çəkmişdir 1964-cü ildə Məmmədli Fərzanə uzun illərin zəhmətinin bəhrəsi olan “Bayatılar” kitabını geniş müqəddimə ilə nəşr etmişdir. Elə həmin ildə “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabının ikicildiyini də çap etdirmişdir. Bu kitabı M.Fərzanə böyük məhrumiyyətlər içərisində – həbsxanada yazmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu da bu əsərə müsbət rəy vermişdir.

Alimin istər “Bayatılar”, istərsə də “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabları Pəhləvi rejimi şəraitində yalnız bir dəfə

nəşr edilmişdir. 1979-cu il inqilabından sonra isə ayrı-ayrı vaxtlarda “Bayatılar” 9, “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabı 4 dəfə nəşr edilmişdir. Fərzanə “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında ilk dəfə olaraq dilin fonetik səs tərkibini latın qrafikası ilə vermişdir.

1964-cü ildən sonra Azərbaycan dili İranda yenidən qadağan olunduğu üçün M.Fərzanə də fars dilində yazmağa başlamış, xüsusilə, tərcüməçilik sahəsində fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1963-cü illərin sonu, 1970-ci illərin əvvəllərində “M.H.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” mənzuməsinin bədii xüsusiyyətləri” adlı geniş məqaləsini, habelə Səhəndin “Sazımın sözü” kitabına həm farsca, həm də azərbaycanca müqəddimələrini yazmışdır.

1979-cu ildə antitürk şah rejimi devrildən sonra ilk vaxtlar yaranmış azad demokratik mühitdə ərsəyə gəlmiş “Varlıq” dərgisi nəşrə başlayanda Fərzanə ilk günlərdən bu milli jurnalla əməkdaşlıq etmiş, klassik və müasir ədəbiyyatın, folklorun toplanılıb araşdırılmasında fəaliyyətini sistemli şəkildə davam etdirmişdir. O, by fəaliyyəti ilə yanaşı, milli mədəniyyətin digər sahələri ilə bağlı dəyərli elmi məqalələrini də “Varlıq” dərgisində çap etdirmişdir.

Bu dövrdə M.Ə.Fərzanənin bir sıra kitabları və tərcümələri işıq üzünə görmüşdür. Səksəninci illərdə isə M.Ə.Fərzanə 1945–1946-cı illərdə yazılmış bəzi dərsləkləri yenidən nəşr etdirmişdir. O, Azərbaycan dilindən fars dilinə, fars dilindən Azərbaycan dilinə onlarla əsər tərcümə etmiş, 100-dən artıq elmi və publisistik məqalənin, neçə-neçə kitabın müəllifi olmuşdur.

M.Ə.Fərzanə bütün bu xidmətlərinə görə uzun illər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əməkdaşı olmuşdur. O, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin fəxri doktoru olmuşdur. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun hazırladığı folklor antologiyasının Cənubi Azərbaycan folklorunu əhatə edəcək 3 cildini Fərzanə tərtib etmişdir.

Ümumiyyətlə, M.Ə.Fərzanənin elmi-ədəbi, bədii yaradıcılığına nəzər salanda görürük ki, o, əsərləri və bütövlükdə yaradıcılığı ilə ana dilimizin inkişafına, zənginliklərinin üzə çıxarılmasına, öyrədilməsinə yorulmadan xidmət etmişdir.

**Nəzakət İSMAYILOVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**